

ДЕКОРАТИВНІ ЕЛЕМЕНТИ У КОСТЮМАХ СКІФІВ

Зі скіфських могил, поселень, городищ походять десятки тисяч предметів: зброя, посуд, вузда, різноманітні оздобы... Дослідження знахідок у поєднанні з розповіддю «батька історії» Геродота про вправних вершників-лучників, їхні звичаї, вірування («Мельпомена» – IV книга з 9-ти, що складають «Історію») становить базу для вивчення історії Скіфії. Костюм – одна зі сторінок історії і, можливо, найбільш яскрава. Її «заповнення» відбувається завдяки залученню широкого кола пам'яток.

Уявлення про чоловічий костюм дозволяє скласти комплексне дослідження писемних документів та археологічних пам'яток. Але питома вага матеріалів кожного виду є різною. Так, писемні свідчення не подають вичерпних даних про одяг скіфів. Деякі фрагменти, присвячені опису жителів евразійських степів, лише згадують, що одягаються вони, як скіфи. Наприклад, Геродот зазначав, що «...Масагети носять одяг, подібний до скіфського... Головні убори та пояси прикрашають золотом (Herodot, I, 215). А Юлій Полідевік пише щодо верхнього плечового одягу: «Був і шкіряний одяг – сисирна – шкіряний хітон, волосатий з рукавами»¹.

Головним джерелом для вивчення вбрання чоловіків є археологічні пам'ятки образотворчого мистецтва. На вазах та чашах з курганів Куль-Оба, Воронезький, Чертомлик, Гайманова Могила, гребені з кургану Солоха, пекторалі з Товстої Могили, гривни з Куль-Оби, «шоломі» з Передерієвої Могили, численних золотих пластинок – подано образи скіфів, виконані у манері так званого етнографічного реалізму. Із наведеного переліку речей більшість знайдено в поховальних спорудах, розміри та складність конструкцій яких свідчать про високий соціальний статус небіжчиків, похованих під «пірамідами степів», тобто курганами. Цей чинник – суспільний ранг власника – має суттєве значення для розуміння сюжетів, поданих на творах торевтики. Їх об'єднує певна спрямованість у зображенні чоловіків – давні художники різними засобами опоетизували скіфів, підкреслили їхню силу, мужність, а також детально змалювали вбрання. Воно складалося з головних уборів, зшитого рукавного плечового одягу – куртки, поясного – штанів, взуття у вигляді коротких чобітків. Костюм скіфів – кочовиків набув такого вигляду за певних кліматичних умовах, відповідно до вимог властивої номадам господарської діяльності, військових походів, тобто, з одного боку, був зручним у використанні, простим у виготовленні, а з другого – зупиняв погляд чистими лініями силуету та пишним оздобленням. Можна стверджувати, що скіфське вбрання відзначається гармонійним поєднанням «корисності та краси» – загальна формула досконалості.

Джерельну базу для вивчення скіфського костюма, розуміння морфологічних та семантичних особливостей всіх його елементів суттєво розширили такі категорії археологічних пам'яток, як незнімні та знімні прикраси вбрання. Стосовно перших, тобто, незнімних оздоб, до яких

належать металеві аплікації, то їх аналіз став основою для реконструкції різних складових костюмного комплексу: головних уборів, поясного і плечового одягу, взуття². Але в скіфських могилах знайдено чимало знімних оздоб різних категорій. Можна припустити, що ці декоративні елементи відігравали певну роль у створенні образного строю костюма чоловіків. Але відомо, що їхні поховання у значній мірі пограбовані чи зруйновані на відміну від поховань скіф'янок. Їхні костюмні комплекси містять відомості про знімні прикраси, комбінації яких відкривають статус жінки у спільноті, етнолокальні особливості оформлення вбрання, вікову градацію³. Через зазначену причину – зруйнування могили, такої інформативності годі й чекати, коли йдеться про знахідки декоративних елементів у костюмах чоловіків, хоча окремі знакові функції їхніх оздоб можна виявити. З цією метою звернемось до пам'яток різного виду: археологічних, писемних та образотворчих матеріалів.

Археологічні знахідки свідчать, що серед знімних елементів скіфського костюма найбільш поширеними були гривни, браслети, персні, сережки. Є ще ряд предметів, притаманних костюмам скіфів. Зокрема, деякі види нашійних прикрас – так звані сітчасті нагрудники, низки з кільцеподібних елементів, крім того, нагрудні застібки: фібули, видовжені пронизки. За рамками статті варто залишити знамениту нашійну прикрасу з поховання в кургані Товста Могила (Дніпропетровської обл.) – пектораль⁴. Її не раз розглядали дослідники різного фаху, і бібліографія статей та розвідок про цей предмет складає не один десяток назв.

У костюмах багатьох народів давнини нашійні прикраси належали до категорії декоративних виробів, які мали функції знаків соціального престижу. Аналіз археологічних знахідок показує, що племена – жителі Скіфії, у VII – V ст. до н.е. саме гривни вважали відзнакою військової аристократії, адже нашійні обручі здебільшого були деталями костюмних комплексів чоловіків – воїнів. Це підтверджують скіфські мистецькі твори, на яких зображено гривни. Насамперед, варто згадати пам'ятки монументального мистецтва: кам'яні статуї, які є втіленням образу героя – першопредка⁵. Різні нашійні оздоби показано на чаші з кургану Гайманова Могила (с. Балки, Запорізька обл.). Йдеться про «сцену перемовин двох царів». Персонаж, що сидить ліворуч має масивну виту гривну (рис. 1: 1), а у «царя» праворуч з-під коміра куртки видно своєрідну оздобу у вигляді «фестонів»⁶ (рис. 1: 2). Цікаво, що за фрагментами прикраси, зафіксованими у похованні хлопчика ІО – І2 років (к.5, п.3 поблизу с. Булгакове Миколаївської області), реконструйовано схожий за абрисом своєрідний кістяний «комір» з напівкруглих кістяних пластинок, які фестонами опускались на груди, а верхній пружок охоплював шию⁷. Можливо, на Гаймановій чаші художник відтворив рідкісний, архаїчний вид нашійної прикраси.

Гривна є уособленням ще одного уявлення, притаманного народам давнини: будь-яка нашійна прикраса чи інший елемент костюма (наприклад, пояс), що охоплює шию чи постать людини (наче «замикає» її), має забезпечити захист від злих сил власнику предмета⁸.

Рис. 1. Зображення нашійних прикрас на пам'ятках торевтики (чаша з кургану Гайманова Могила, с. Балки Запорізької обл.): 1 – зображення витої гривни; 2 – нашійна оздоба у вигляді фестонів.

Той факт, що в IV ст. до н.е. і жінки, і діти стали носити гривни, говорить про збагачення спектру символічних значень нашійних обручів.

Гривни як один з видів у категорії «нашійні прикраси» були притаманні прибулим у Північне Причорномор'я номадам. Але конкретні типи обручів походять від виробів, характерних у вбранні місцевого населення Лісостепоного регіону, зокрема, Дніпровського Правобережжя. Як відомо, археологічні культури Правобережного Лісостепу від доби бронзи генетично пов'язані з культурами Центральної та Північно-Західної Європи, тому на території Скіфії набули поширення предмети, аналогії яким знаходимо серед речей зазначених областей.

Найбільш рання зі знайдених у Степовій Скіфії золота гривна (VI ст. до н.е.) походить з кургану Гостра Могила поблизу с. Томаковка (Дніпропетровська обл.)⁹. Обруч з розімкненими кінцями схожий на прикраси, характерні на території поширення лужицької культури. Привертає увагу ще один шийна оздоба, виготовлена з чотиригранного стрижня (курган 5 поблизу с. Іллічево, Крим)¹⁰ (рис. 2: 1). За загальними ознаками ця гривна має відповідники серед оздоб висоцької культури, але виріб вирізняється розклепаними звуженими закінченнями, всередині яких вирізано отвори. Подібні завершення бачимо тільки на гривні з Гострої Могили. Цікаво, що гривну з кургану № 5 поблизу с. Іллічево помістили всередину так званої «великої ворворки» – предмета у формі зрізаного конуса з отвором у денці (розміри: D верхній – 102 мм; H – 135 мм) (рис. 2: 2)¹¹. Щодо призначення великих ворворок науковці висунули ряд припущень. За одним з них: порожнисті конуси були накладками на головний убір, який нагадує зображений на голові царя Ашурнасірпала. Його шапку прикрашає зверху мініатюрний «ковпачок», а над чолом – стрічка¹². Але декоративна деталь зі скіфського

кургана мала отвір у «денці»: крізь нього виставляли пасмо волосся або вставляли жмуток кінського волосу¹³ (рис. 2: 3). Гривна у поєднанні з головним убором, оформленим «великою ворворкою» акцентує особливий статус особи, яка мала названі предмети. Вони, тобто предмети, можливо, належали до атрибутів дійств, пов'язаних з військовою магією¹⁴.

Рис. 2. Знахідки в кургані № 5 поблизу с. Іллічево (АР Крим): 1 – дугоподібна гривна, виготовлена з чотиригранного прута (А3С-2286); 2 – «велика ворворка» (А3С-2285); 3 – реконструкція сакрального головного убору.

Комплект прикрас із с. Іллічево можна зіставити зі знахідками у тайнику Братолюбівського кургану¹⁵. Як зазначила С.С. Бессонова, у схованці поклали дві категорії сакральних предметів: посуд – фіала і ритон, а також – нашійна прикраса і конусоподібний предмет – велика ворворка. На думку дослідників, названі предмети – символи приналежності до певної соціальної групи, члени якої мали певні функції (жрецькі?) у потойбічному світі¹⁶.

Гривни різних типів були основним елементом з яскраво вираженими знаковими функціями у костюмах скіфів. У V ст. до н.е. у Скіфії з'явилися нашійні обручі з круглого стрижня, відлиті у кам'яній формі, а пізніше – дротяні, плетені, пластинчасті, у вигляді звитих стрижнів, вироби з не зімкненими кінцями (дугоподібні) та спіралеподібні¹⁷. Як свідчать археологічні матеріали, з V ст. до н.е. великої ваги набули зв'язки з еллінськими центрами Північного Причорномор'я. Вони стали ще одним джерелом, з якого до скіфських костюмних комплексів «влилися» декоративні елементи. Зокрема, це гривни з антропоморфними та зооморфними образами на кінцях чи корпусі обруча. Поява зображень оленя, хижака з породи котячих, голови грифона чи хижого птаха, змії, водоплавного птаха, можливо, пов'язана з давніми традиціями відтворення тотемів. Адже, як відомо, саме образи

тварин були втіленням уявлень у світогляді скіфів про різні сторони життя, тому виникає припущення, що витворам із зооморфними закінченнями притаманне специфічне значення¹⁸. Гривни з такою ознакою, ймовірно, слугували відзнаками особистих заслуг (нагородами), атрибутами військової магії, емблемами певного роду¹⁹. Конкретний зміст зображень можна «прочитати», проаналізувавши поховальний обряд, склад декоративних елементів костюма, і загалом – поховального інвентарю.

У деяких костюмних комплексах гривна була єдиним знімним елементом. Наприклад, обруч з товстого золотого стрижня, до кінців якого приєднано трубочки-насадки із зображенням лев'ячої голови: курган № 5 поблизу с. Архангельська Слобода (Херсонська обл.), золотий ланцюг, оформлений за такою ж схемою (курган № 2 поблизу с. Корніївка Запорізької обл.). Гривни зі скульптурними завершеннями у вигляді голови лева належали соціально виділеним особам. Про це свідчать і пишній поховальний ритуал, і багатство супровідного інвентарю²⁰. Лев – багатозначний образ у міфології багатьох народів, а у свідомості скіфів, можливо, перетворився на символ Геракла і став знаком належності власника нашийної прикраси до певного роду з військової аристократії²¹.

Археологічні знахідки свідчать, що в костюмах скіфів були дротяні гривни без оформлення кінців чи корпусу. Але і такі прикраси були знаками престижу в своїй соціальній групі. Наприклад, спіралеподібна дротяна гривна так званого конюха, похованого в кургані Товста Могила²². За Геродотом, супровідні особи у скіфському поховальному обряді були «природними скіфами», а не рабами, отже, можливо, золота гривна у даному випадку підкреслює особливий («почесний»?) ранг власника прикраси у ієрархії супровідних осіб. Таке припущення підтверджують знахідки у кургані Чортотлик. Дослідники зазначають, що у північній могилі було поховання конюха, єдина прикраса якого – золота гривна з крученого чотиригранного дроту, кінці оздобі сплюснені і закручені в петлі²³.

Ще один приклад: в кургані № 2 поблизу с. Велика Знамянка (Запорізька обл.) було поховано скіфа у військовому обладунку, зі зброєю. На шії небіжчика зафіксовано золоту гривну з масивного стрижня з розімкненими кінцями²⁴. Прикраса, можливо, є знаком належності до певної групи військової аристократії, а крім того, нагородою за військову звитягу.

Археологічні матеріали свідчать, що скіфи поєднували гривни з іншими категоріями знімних прикрас. У деяких костюмних комплексах були гривна і браслет. Стосовно останніх, то ця категорія ювелірних виробів не знайшли відображення у пам'ятках образотворчого мистецтва Скіфії. Але відомо, що у вбрання персів браслети відігравали таку ж роль, як і гривни. Так, у Ксенофонта читаємо, що один зі скіпетроносців царя Кіра «носив золотий акінак, у нього були також гривна, браслети та інші прикраси, які носили знатні перси» (Ксенофонт. Анабасис, кн. I, гл. VIII, с. 29). У Скіфії браслети з V ст. до н.е. становили характерну рису костюмних комплексів степовиків (чоловіків і жінок). Різні типи

наручних оздоб цієї категорії, теж, як і гривни, мають прототипи серед ювелірної продукції племен Центральної та Західної Європи. Браслети з круглого стрижня, що звужується на кінцях, схожі на поширені в VI-V ст. до н.е. в Карпато-Дунайському регіоні. Спіралеподібні вироби лужицької чи висоцької культури стали взірцями, з яких народилися багатovitкові браслети із зооморфним оформленням кінців²⁵. Прикраса з такими характеристиками є декоративним елементом костюма небіжчика – юнака 15 – 16 років, поховання якого дослідили в кургані № 9 поблизу с. Піски (Миколаївської обл.)²⁶. На правій руці у хлопця був срібний браслет з одним обляманим кінцем, а інший – оформлено скульптурним зображенням голови тварини. Її видові ознаки невизначені – це узагальнений образ, вміщений на прямокутному бруску, припаяному до круглого стрижня браслета. Отже, невеличка площина поділена майже навпіл. На одній частині показано мордочку тварини – великий ніс краплеподібної форми, круглі очі, над якими нависає товстий валик. За ним у вигляді трикутників – досить великі вуха, всередині яких глибокі «насічки» (рис. 3: 1).

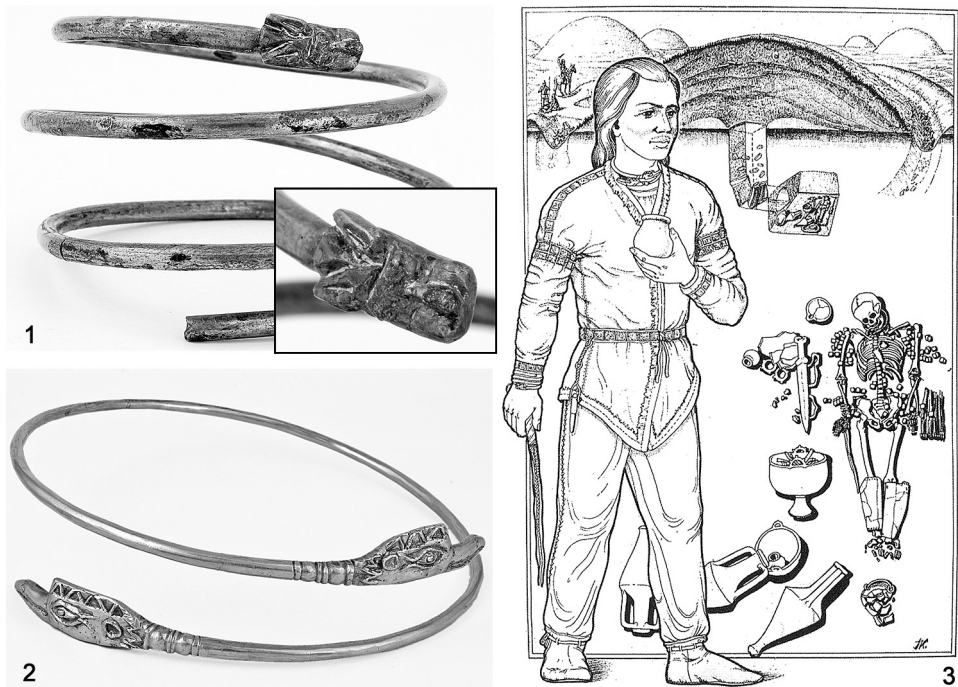

Рис. 3. Декоративні елементи з костюма скіфа (курган № 9 поблизу с. Піски Миколаївської обл.): 1 – браслет із зооморфними закінченнями (АЗС-2726); 2 – спіральна гривна із зооморфними закінченнями (АЗС-2727); 3 – реконструкція костюма зі знімними золотими прикрасами і аплікаціями.

У набір декоративних елементів небіжчика, крім описаного, входили ще два бронзових браслети, а також золота гривна з круглого в перетині дроту, також відлита із золота, вирізняється оформленням закінчень, які

заходять один за другий. Скульптурні зображення голови грифона: довгий прямий дзьоб із зубами, око видовжене, наче примружене, чітко виділено гребінь: його форму підкреслено рельєфним візерунком. За головою хижака – вузьенькі валики, які доповнюють декор гривни²⁷. Небіжчика поховали під курганом 2,5 м, зі зброєю, з предметами для здійснення певних ритуалів (срібний кубок), у багатому вбранні, оздобленому золотими пластинками. Гривна та браслет є не тільки взірцями стильової гармонії, ювелірної майстерності, але й відбивають символічний зміст, притаманний прикрасам цих категорій. Хлопець похований як дорослий воїн. Нашийний обруч – знак належності до верхівки спільноти, а образ грифона, ймовірно, емблема певного роду, засвідчує, що підліток пройшов обряд ініціації, адже міфічну істоту сприймали як втілення сили, непереможності та інших чеснот, необхідних воїну²⁸.

Скіфи носили, крім стрижневих, пластинчасті браслети. Вони також мають корені в прикрасах культури доби бронзи.²⁹ Золоті вироби із тонкого листа були в костюмах і жінок, і чоловіків, і дітей. У вбранні скіфа, поховання якого дослідили в кургані Солоха, золоті пластинчасті браслети: на правій руці їх було 3, а на лівій 2 – утворювали набір із золотою гривною, оформленою скульптурними зображеннями лев'ячих голів³⁰.

Аналогічний комплекс знімних прикрас був у вбранні воїна (№ 2), похованого у південно – західній камері в кургані Чортотлик: напівспіральна гривна (1,5 обороти) з круглого у перетині стрижня, оформлена на кінцях скульптурними зображеннями лева, який лежить, та срібний пластинчастий браслет³¹.

Отже, поєднання гривни та браслета – набір декоративних елементів, який відбиває високий соціальний статус власника речей, а також його місце у військовій ієрархії. Згадаємо Ксенофонта: він повідомляє, що Кір подарував цареві кілікійців «речі, які є найбільш шанованими у царя, а саме: коня з золотою вуздою, золоту гривну, браслет і золотий акінак» (Ксенофонт. Анабасис, кн. I, гл. II, с. 27).

Деякі костюмні комплекси включають три категорії прикрас: гривна, браслети, персні. Наприклад, у вбранні воїна (№ 1), похованого у південно – західній камері в кургані Чортотлик були: спіралеподібна гривна із зображенням фігурок левів на обручі, а також 2 золотих пластинчастих браслети, 2 золотих кільця (зроблені з вузьенької смужки з відігнутими краями та опуклим пружком посередині). Захисний обладунок – бойовий пояс з бронзовими накладками, бронзові поножі. Значна кількість зброї: меч із золотим руків'ям, нагайка, горити зі стрілами, списи³².

Привертає увагу набір прикрас ще одного скіфа, похованого в кургані Чортотлик (південна могила): напівспіральна (1,5 обертів) срібна гривна, золота кільцеподібна сережка з підвіскою у вигляді голови негра, спіральний перстень з тонкого золотого дроту (5,5 обертів)³³. Дослідники кургану умовно назвали особу, яка мала такі прикраси, конюхом. Наявність у його вбранні сережки такого типу, тобто, кільцеподібної з

підвіскою, спонукає до роздумів про специфічну роль кожного елемента у костюмному комплексі. Але, як було зазначено вище, незруйнованих поховань скіфів небагато, тому неможливо за окремими пам'ятками робити якісь висновки. Щодо сережок серед декоративних елементів убрання, то деякі типи з цієї категорії прикрас зафіксовано у костюмних комплексах чоловіків. Йдеться про знахідки у похованні № 2 в кургані Соболева Могила (Дніпропетровська обл.). Набір включав золоті ювелірні вироби: гривну, 2 браслети, сережку, 2 персні. Гривна і браслети складають ансамбль³⁴. Гривна спіралеподібна (в два обороти), корпус зроблено з тонкого стрижня, оздоблено по всій довжині «намистинним» візерунком, а на кінцях – скульптурними фігурками хижаків, які припали до землі. Браслети також спіральні із вузької смужки. Зсередини вона гладенька, а зовні профільована: по краях нанесено короткі насічки, посередині – рельєфний пружок. На кінцях браслетів – зображення хижаків, які лежать на животі. В комплекті оздоб, як сказано вище, були персні: один з круглим гладеньким щитком і роз'ємними дужками, а другий – з овальним щитком, на якому представлено сцену «шматування» – рельєфне зображення виконано в техніці лиття, доопрацьоване різцем³⁵.

І ще один елемент цього унікального набору знімних оздоб – сережка, зроблена з тоненького дроту, згорнутого у кільце. Кінці загострені і близько підходять один до одного. Такі прикраси були поширені у Північному Причорномор'ї, найчастіше, як елемент костюмних комплексів жінок і дітей. Кільцеподібні сережки, мабуть, найбільш давня форма у лінії розвитку оздоб цієї категорії. Можливо, їх сприймали у давньому світі як вироби з особливою символікою – апотропей, амулет (?). Таке припущення виникло, коли у похованні «цариці» в кургані Товста Могила знайшли кільце разом з пишними сережками із зображенням богині –оранти³⁶.

Отже, як бачимо, основну роль у образному оформленні костюмів скіфських чоловіків відігравали гривни. Це своєрідний стрижень на який «нанизували» інші категорії прикрас.

Крім гривен, як було зазначено вище, скіфи носили так звані сітчасті «нагрудники». Їх робили з тоненьких трубочок – пронизок, перенизаних кулястими намистинками, а знизу облямовували порожнистими підвісками у формі бутона квітки або жолудя.³⁷ Такі прикраси були притаманні вбранню представників скіфської верхівки – і чоловікам, і жінкам. Вперше на оздобу, складену з пронизок, намистин та підвісок, звернув увагу І.Є. Забелін: залишки «золотої сітки» зафіксовано під дзеркалом в одній з камер в кургані Чортомлик. Відомі дослідники давньої культури М.І. Ростовцев та Б.В. Фармаковський також вважали, що трубочки з рифленою поверхнею та інші елементи були деталями для створення «багатої прикраси шиї, плечей та грудей»³⁸. Реконструкцію сітчастого нагрудника здійснила А.П. Манцевич за матеріалами в похованні кургану Солоха³⁹. На мій погляд, крім функції позначення соціального престижу, така прикраса мала й інше змістовне наповнення,

можливо, різне у чоловічому і жіночому костюмах. Цікаво, що сітчаста оздоба, зафіксована у могилі в кургані Солоха, лежала біля голови небіжчика, а на шиї була золота гривна, яка відігравала більш значну роль в образному оформленні костюма.

Увагу дослідників привернула нашійна прикраса у вигляді низки кілець (рис. 4). Такий разок з кільцеподібних підвісок зафіксовано серед декоративних елементів чоловіка, поховання якого дослідили в кургані № 4 поблизу с. Новоселки (Черкаська обл.)⁴⁰. Ця пам'ятка, тобто курган, давно став об'єктом вивчення різних аспектів культури Скіфії. У могилі були поховані чоловік і жінка. Особливо часто дослідники звертаються до артефактів, які належали небіжчиці⁴¹. Що стосується чоловіка, то в його костюмі, крім низки кілець, була ще й сережка з зображенням водоплавного птаха. Я думаю, що інтерпретацію цього набору варто запропонувати далі, в контексті дослідження сережок у вбранні чоловіків.

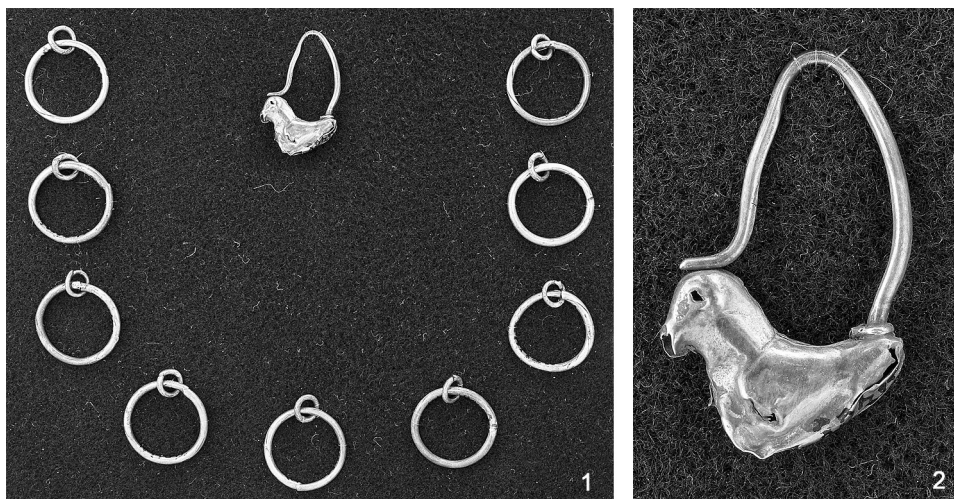

Рис. 4. Знімки прикраси костюма скіфа (к.№ 4 поблизу с. Новоселки, Черкаська обл.): 1 – нашійна прикраса (ДМ-6530–6538); 2 – сережка із зображенням водоплавного птаха (ДМ-6402).

До наручних прикрас скіфів належать також персні. Найбільш ранні – дротяні спіральні кільця, поширені в VI ст. до н.е. серед населення Дніпровського Лісостепу (прототипи – в тшинецьких матеріалах), стали зразками для створення багатовиткових перснів – елементів престижних чоловічих костюмів IV – III ст. до н.е. (курган Товста Могила, Чортомлик)⁴² (рис. 5: 1). У похованнях на території Скіфії знайдено значну кількість так званих пластинчастих перснів: вони вирізані із листа – круглий чи овальний щиток, з двох боків якого – дужки. Дослідники відмічають, що такі прикраси більш характерні для жінок, золоті – для представниць аристократичних кіл, а срібні та бронзові – більш низьких верств населення. Але знайдено персні і у похованнях чоловіків, особливо поширені прикраси були у степовому регіоні. До рідкісних типів належать 2 персні у вигляді кільця з високим

щитком у формі зрізаного конусу, декорованого візерунками у техніці зерні та скані (висота щитка – 12 і 17 мм). Прикраси Середземноморського походження, V ст. до н.е. На мій погляд, розміри цих ювелірних виробів (діаметр – 25×27 мм) свідчать, що вони були у вбранні чоловіків (рис. 5: 2). Те саме можна припустити щодо перснів, щитки яких були зроблені із золотих пантикапейських монет⁴³ (рис. 5: 3).

Заслуговує на увагу ще одна категорія знімних прикрас, які відмічають археологи серед декоративних елементів убрання чоловіків. Йдеться про сережки. Останні були в костюмах деяких народів давнини, хоча не так часто, як гривни, браслети чи персні. Зокрема, сережки носили ассирійські царі, як свідчать зображення, наприклад, на рельєфі з палацу в Ніневії⁴⁴. Геродот пише про лідійців, які носять у вухах великі кільця (Herodot, I, 215). Стосовно скіфів нема відомостей ні в образотворчих, ні писемних джерелах. Знахідки в похованнях не завжди надійно документовані. За спостереженнями археологів чоловіки носили одну сережку, тому у звітах про дослідження поховання, тільки на цій підставі, тобто, наявності однієї сережки у костюмному комплексі небіжчика, його стать визначали як чоловічу. Але вивчення жіночого убрання показало, що по одній сережці інколи мали і жінки⁴⁵.

Отже, вище були вказані приклади костюмних комплексів чоловіків, в яких були сережки. За різними джерелами можна припустити, що за часів архаїки (VI ст. до н.е.) – це так звані цвяхоподібні сережки. Таку золоту прикрасу (в одному екземплярі) зафіксовано в кургані № 1 поблизу с. Трипілля (Київської обл.).⁴⁶ Виконана у вигляді спірально зігнутого стрижня, на обох кінцях якого невеличкі опуклі щитки (рис. 6: 1). Схожа бронзова сережка з цвяхоподібною шляпкою була єдиною прикрасою хлопчика – супровідного слуги при небіжчиці у похованні № 2 в кургані Реп'яховата Могила (с.Матусов, Черкаська обл.)⁴⁷. Такі прикраси, мабуть, прикріплювали на головному уборі (наприклад, стрічці) біля скронь або вплітали у зачіску. Цвяхоподібні підвіски (чи

Рис. 5. Персні з поховань чоловіків: 1 – спіральний перстень з поховання «царя» (к. Товста Могила, Дніпропетровська обл.); 2 – а) перстень з високим щитком у формі зрізаного конусу; б) деталь – зображення зверху на щитку (с.Таганча, Черкаська обл.; АЗС-657); 3 – перстень з високим щитком у формі зрізаного конусу (к. ДМ-6471); 4 – перстень, щиток якого зроблено з пантикапейської монети (к. поблизу с. Мар'ївка, Запорізька обл.; АЗС-3100).

сережки) є характерним елементом жіночого костюма, і лише в окремих випадках оздобу включали (по одному екземпляру) до вбрання чоловіків. У них (тобто, чоловіків) сережки, імовірно, відігравали роль оберега, знака локальної своєрідності убрання, соціальної належності.

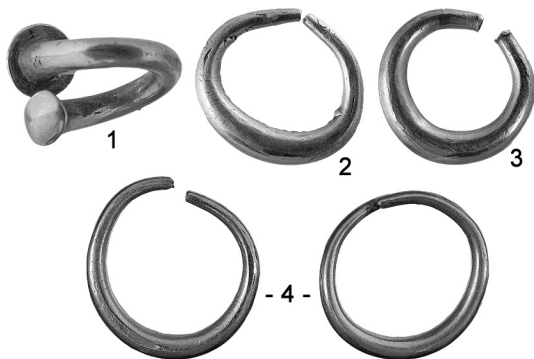

Рис. 6. Сережки з костюмних комплексів, які належали чоловікам: 1 – цвяхоподібна сережка (с. Трипілля, Київська обл. ДМ-6458); 2 – кільцеподібна сережка з розширеною нижньою частиною (з колекції Зносько-Боровського. ДМ-6325); 3 – кільцеподібна сережка з розширеною нижньою частиною (к. № 2, пох. 1, поблизу с. Таборівка, Миколаївська обл. АЗС-3478); 4 – сережки з поховання в к. № 1 (кург. група II) поблизу с. Шевченка Донецької обл. АЗС-3818).

«Чоловічими» прикрасами, мабуть, слід вважати литі кільця з розширеною середньою частиною. Кінці виробів звужені і тупо обрізані або загострені. Майстри виробляли такі оздобу – бронзові, срібні та золоті кільця (діаметром від 2,5 – 3,5 см) впродовж VI-IV ст. до н.е.⁴⁸. Сережки-кільця з незімкненими кінцями носили як кліпси, тобто, закріплювали на мочці вуха. Як було сказано вище, схожі вироби показані як прикраси представників верхівки асирійського суспільства. Деякі вчені наголошують, що в країнах Передньої Азії такі сережки (різних модифікацій), були

характерною оздобою воїнів. Можливо, під час походів на Схід моду на масивні кільця запозичили і скіфи. Вони носили по одній сережці, але зліва чи справа вияснити не вдалося, бо оздоб такого типу знайдено дуже мало, і не завжди є інформація про їх розміщення у могилі. Антропологи визначили стать небіжчика, похованого в кургані № 400 поблизу с. Журовка (Черкаська обл.). Кільце зафіксовано за черепом воїна⁴⁹. Як бачимо, прикраса походить з регіону Лісостепового Правобережжя. Ймовірно, десь у тій же області знайдено і сережку, яка була в колекції Є.О. Зносько-Боровського. Це кільце із круглого у перетині дроту з розширеною нижньою частиною, звужені кінці сережки тупо обрізані і досить близько підходять один до одного.⁵⁰ (рис. 6: 2).

Сережки цього типу були і у вбранні скіфів – степовиків. Цікаві обставини знахідки кільця (розміри 29×26 мм) в кургані № 2, пох. № 1 поблизу с. Таборівка (Миколаївської обл.) (рис. 6: 3). У звіті читаємо: «в камері, пограбованій у давнину, знайдено скриньку, у якій були сережки-кораблики, масивна кільцеподібна підвіска, намисто з кольорових скляних пірамідок, золотого і срібного бісеру, золотих, керамічних та скляних намистинок»⁵¹. Безумовно, скринька містить жіночі оздобу, крім золотого масивного кільця, яке, мабуть, належало чоловікові. Можна припустити, що таке поєднання оздоб жіночих і притаманних чоловікові було змістовно обумовленим. На жаль, археологи не визначили стать

небіжчика, якому належала скринька. Дослідження скіфських поховань відкрило деякі подробиці ритуалів та обрядів, які відбивають не тільки уявлення про заупокійний культ, але й з певні сімейні традиції. Наприклад, жіночий головний убір у похованнях чоловіків – найбільш яскраві знахідки у Бердянському та Рижанівському курганах – ймовірно, є подарунком дружини померлому чоловікові⁵². У даному випадку інша ситуація: чоловіча сережка серед жіночих прикрас, можливо, є свідченням якихось шлюбних звичаїв. Підтвердженням такого припущення є наявність у скриньці сережок – корабликів, форма і декор яких пов'язані з культом плодючості.

Привертають увагу знахідки в кургані № 1, пох. № 1 з курганої групи II поблизу с. Шевченка (Донецька обл.): пара кілець⁵³. Вони виготовлені з круглого у перетині дроту, нижня частина сережок розширена, а кінці колець тупо обрізані. На одній сережці вони заходять один за одиний, на другій досить близько підходять один до одного (рис. 6: 4). Прикраси зафіксовано у пограбованому похованні: одна належала чоловікові, а друга – жінці (у неї був ще бронзовий перстень). Сережки подібні між собою і схожі на описані вище кільця, які чоловіки носили на мочці вуха. Але одна прикраса з пари вирізняється: кінці кільця заходять один за другий. Імовірно, вона була спеціально виготовлена за зразком чоловічої сережки для жіночого убрання. Але скіф'янка носила прикрасу інакше: у вушку або як скроневу підвіску (на стрічці). Отже, знову перед нами простір для припущень щодо сімейних чи шлюбних звичаїв у скіфів. Хоча, можливо, ця пара сережок, відбиває індивідуальну ситуацію, яка трапилась при похованні подружжя.

Прикраси, про які йшлося вище, були виготовлені в VI–V ст. до н.е. Простота форми кільцеподібних сережок не стала на заваді використання їх як знаків належності до певної соціальної групи (воїнів). Крім того, масивні кільця, можливо, були пов'язані з символікою сімейних чи шлюбних звичаїв у скіфів. У цьому контексті слід розглянути знахідку з кургану № 4 поблизу с. Новосілки (Вінницька обл.).⁵⁴ У могилі були поховані чоловік і жінка. Щодо останньої, то її костюм вражає декоративними елементами, серед яких прикраси з символікою культу плодючості, пов'язані з шлюбними традиціями. Один із найбільш змістовних мотивів у колі візерунків – зображення водоплавного птаха.⁵⁵ За свідченнями дослідника кургану А. Бидловського на шиї чоловіка зафіксована прикраса із золотих кілець, а біля черепа лежала золота сережка. Вона, тобто сережка, унікальна, але аналогії є в пам'ятках на землях Лісостепового Правобережжя⁵⁶. Прикраса складається із корпусу у вигляді пустотілої фігурки та високої дротяної дужки. Корпус спаяно з об'ємних половинок, обриси яких нагадують водоплавного птаха, можливо, качки: акцентовано довгу шию, око у вигляді круглого отвору, контури складених крилець ледь намічені. До хвостика птаха припаяно мініатюрне кільце, в якому закріплено дротяну дужку. Другий її кінець загнутий і щільно прилягає до голівки (рис. 4: 2). Аналіз етнографічних матеріалів доводить, що водоплавні птахи є фольклорним символом наречених і відбивають зв'язок з Богинею-Матір'ю. Наприклад, в

слов'янських міфах, казках та піснях качечка уособлює наречену, а селезень – нареченого⁵⁷. Про особливе ставлення до образу водоплавного птаха свідчить головний убір кіка, який надівала пошлюблена жінка. На думку деяких дослідників, назва кіка (кічка) означає качка. У епосі «Алтай – Бучай» народів Алтаю качка (селезень?) є віщим птахом – посланцем від нареченого і його втіленням⁵⁸. Отже, сережка у вигляді фігурки водоплавного птаха разом з нашийною оздобою, знайдені у похованні чоловіка в кургані № 4 поблизу с. Новоселки змістовно поєднані з прикрасами жіночого костюма, і, власне, імовірно, є декоративними елементами шлюбного убрання.

За різними джерелами з поховань чоловіків походять також сережки – кораблики. Але чи справді це були чоловічі прикраси? Щоб відповісти на це питання, слід проаналізувати інформацію, подану археологами. Відомий дослідник О.М. Лесков у звіті про археологічні розкопки курганів на землях Херсонської обл. та публікації знахідок повідомляє, що в похованні чоловіка в кургані № 45, пох. № 1 поблизу с. Любимівка знайдено сережку у формі кораблика, а також золоті аплікації – пластинки із зображенням лева. Крім того, при небіжчикові були списи, вістря стріл, ножі⁵⁹. Сумніви щодо статі небіжчика розвіяли антропологічні дані: за свідченнями антропологів у зазначеній могилі була похована літня жінка⁶⁰.

Ще одна знахідка описана у публікації О.О. Бобринського: одна сережка – кораблик у комплекті з такими декоративними елементами костюма: електрова гривна, разки намиста із намистин золотих, срібних та із напівдорогоцінного каміння, зафіксовано в костюмі небіжчика, поховання якого дослідили в кургані № 383 поблизу с. Грушівка (Черкаської обл.)⁶¹. Впадають в очі деякі подробиці поховального обряду: небіжчика оточили встромленими у землю вістрями стріл (150 штук), крім того, в могилі була зброя: залізний меч, два вістря списів, а також спорядження коня: залізні вудила з паліями, наносник, пластинки – накладки на вузду, а ще кераміка: чорнолощена корчага, ліпна амфороподібна посуда. Всі матеріали свідчать, що небіжчик – соціально виділена особа. О.О. Бобринський та інші дослідники вважали, що це чоловік. Найвагоміші аргументи: залізний меч, спорядження коня, одна сережка у костюмному комплексі. Але археологічні дослідження показали, що в поховання «амазонок» інколи клали меч, крім того, є відомості і про спорядження коня⁶². За відсутності антропологічних даних, слід проаналізувати склад костюмного комплексу. Отже, сережка типу кораблик: складається з корпусу, контури якого нагадують півмісяць, обернений «ріжками вверх», і дротяної дужки з відігнутих кінцем. Гривна – гладенька, дротяна. Як відомо, оздобу цієї категорії могли належати і чоловікові, і жінці, а намисто з різноманітних намистин (за спостереженнями фахівців) – деталь тільки жіночих костюмів. Тобто, як і в першому випадку, нема ніяких підстав вважати, що в могилі було поховання чоловіка. Сережки, які за формою нагадують човники чи місяць «ріжками наверх» – їх називають «кораблицями» чи «човниками»,

з'явилися у Північному Причорномор'ї в VI ст. до н.е. Ця інокультурна модель швидко стала невід'ємною частиною скіфського жіночого костюма. «Кораблики» набули поширення у середовищі еллінізованої соціальної верхівки, а форма і декор прикрас відбивають символіку водної стихії, пов'язані з культом плодючості⁶³. Іншими словами, сережки цього типу – деталь тільки жіночого костюмного комплексу. Те ж саме можна сказати про кільцеподібну сережку з підвіскою у вигляді квіткового пуп'янка, який уособлює уявлення про життєдайні сили природи. Йдеться про знахідку в пох. № 7, кургані № 13 поблизу с. Золота Балка (Херсонської обл.)⁶⁴. До костюмного комплексу входили золоті сережка та перстень. Тобто, ніяких підстав вважати, що це було поховання чоловіка – нема.

З короткого огляду знахідок можна зробити висновок, що деякі типи сережок прикрашали тільки жіночі костюми. Але не слід виключати, що й ці «жіночі» оздобы у певних ситуаціях могли належати до наборів декоративних елементів убрання чоловіків. Це може бути пов'язаним зі шлюбними традиціями – індивідуальними, чи сімейними.

Отже, костюми скіфських чоловіків знайшли відображення у пам'ятках торевтики, але про знімні елементи убрання можна скласти уявлення тільки завдяки археологічним дослідженням поховань скіфів, які належали до різних соціальних станів. Матеріали, що походять з поховань, які не зазнали руйнування, свідчать про знакові функції таких категорій прикрас як гривни, браслети, персні, а також деякі типи сережок. Оздобы були емблемами соціального статусу, зокрема, належності до окремих груп військової аристократії, нагородами, атрибутами ритуалів, пов'язаних з військовою магією, апотропеями, крім того, можливо, відбивали якісь уявлення про шлюбні звичаї.

Примітки:

¹ *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. 1948. № 2. С. 265.

² *Клочко Л.С.* Чоловічі головні убори на землях Скіфії // Епоха раннього заліза: Сборник научных трудов к 60-летию С.А. Скорого. К., 2009. С. 167–183; *Клочко Л.С.* Верхній плечовий одяг скіфів // Археологія. 1984. № 47. С. 57–68; *Клочко Л.С.* Поясная одежда скифов // Древности скифской эпохи. М., 2006.

³ *Клочко Л.С.* Знімні прикраси у скіфському костюмі (знакові функції у вбранні скіф'янок) // Тематичний збірник наукових праць. К., 2011. С. 88–99.

⁴ *Мозолевський Б.М.* Товста Могила. К., 1979. С. 73–92.

⁵ *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII – IV вв. до н.э. К., 1983. С. 112; *Петренко В.Г.* Скифская каменная скульптура // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. М., 1989. С. 104–106, табл. 40.

⁶ Музей Історичних коштовностей України. Альбом / Клочко Л.С., Старченко О.В., Підвисоцька О.П. К., 2004. С. 34–35, кат. 8.

⁷ *Клочко Л.С.* Скіфський дитячий костюм // Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва із колекцій музею історичних коштовностей України: Тем. збірник наук. праць. К., 1993. С. 40, рис. 4.

- ⁸ *Мурашева В.В.* Семиотический статус пояса в средневековой Руси // Средневековые древности Восточной Европы. М., 1993. С. 23–24.
- ⁹ *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия ... С. 98.
- ¹⁰ *Лесков А.М.* Новые сокровища курганов Украины. Л., 1972. С. 49–50, рис. 11, 12.
- ¹¹ *Клочко Л.С.* Декоративні елементи скіфських головних уборів. До інтерпретації так званих «великих варварок» // Відлуння віків. 2011. 1–2 (14–15). С. 46–49.
- ¹² *Брун В., Тильке М.* История костюма от древности до нового времени. М., 2001. С. 50, табл. 6, 4.
- ¹³ *Клочко Л.С.* Декоративні елементи... – С. 49.
- ¹⁴ *Бессонова С.С., Витрик І.С.* Композиция изображения на золотом конусе из Братолобововского кургана // Музейні читання: Матеріали наук.конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». Київ, МІКУ, 2005. К., 2006. С. 104–109.
- ¹⁵ *Кубышев А.И., Бессонова С.С., Ковалев Н.В.* Братолобовский курган. К., 2009. С. 21.
- ¹⁶ *Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є.* Тайники у поховальній традиції скіфів // Музейні читання: Матеріали наук.конф. Київ, МІКУ, грудень, 2001. К., 2002. С. 170.
- ¹⁷ *Klochko L.* Scythian metal neck jewelry // Folia prahistorica Posnaniensia. Posnan, 1997. Т. VIII. S. 102–104.
- ¹⁸ *Раевский Д.С.* Модель мира скифской культуры. М., 1985. С.
- ¹⁹ *Клочко Л.С.* Гривни із зооморфними закінченнями із скіфських поховань // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». Київ, МІКУ, 12-14 листопада 2012 р. К., 2013. С. 76–96.
- ²⁰ Там само... – С. 79.
- ²¹ Там само ... – С. 80.
- ²² *Мозолевський Б.Н.* Товста Могила... – С. 30, рис. 15, 6.
- ²³ *Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. К., 1991. С. 168, кат. № 64.
- ²⁴ *Плешивенко А.Г.* Скифский курган у Белозерского лимана // Курганы Степной Скифии: Сборник научных трудов. К., 1991. С. 63, рис. 4, 2.
- ²⁵ *Петренко В.Г.* Украшения Скифии VII – III ст. до н.э. М., 1978. Табл. 44, 2, 6.
- ²⁶ *Шапошникова О.Г.* Отчет о работе Ингульской археологической экспедиции в 1972 г. // Наук. архів Ін-ту археології НАН України. 1972/3. С. 119
- ²⁷ *Клочко* Гривни із зооморфними ... – С. 14
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ *Berezanskaja, Kločko* 1998: Taf.28,10–11; 41.
- ³⁰ *Манцевич А.П.* Курган Солоха. Публикация одной коллекции. Л., 1987. С. 61, кат. № 36.
- ³¹ *Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н.э. К., 1991. С. 173, кат. № 87, 88.
- ³² Там само. С. 170, кат. № 81, 82, 83.
- ³³ Там само. С. 167, кат. 57–59.
- ³⁴ *Мозолевский Б.Н., Полин С.В.* Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы). К., 2005. С. 333, табл. 14 (1–3, 5).

- ³⁵ Там само. С. 333, табл. 18 (4).
- ³⁶ *Мозолевський Б.Н.* Товста Могила...— С. 179, рис. 113,3.
- ³⁷ *Манцевич А.П.* Курган Солоха... С. 62.
- ³⁸ *Farmakovskij B.* Archäologische Funde im Jahre 1913 // *Archäologischer Anzeiger*. 1914. Bd. III.. S.273.
- ³⁹ *Манцевич А.П.* Курган Солоха ...С.62– 63, кат. № 38.
- ⁴⁰ *Bydlowsky A.* Mogily w Nowosiolce // *Swiatowit*. 1904. T.V. S. 65
- ⁴¹ *Клочко Л.С.* Знімні прикраси у скіфському костюмі... С. 94; *Клочко Л.С.* Нашийні прикраси скіфянок (ланцюжки з окремих елементів) // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». Київ, МІКУ, 18–20 листопада 2013 р. К., 2014. С. 123–124.
- ⁴² *Мозолевський Б.Н.* Товста Могила ... – С. 210.
- ⁴³ *Gold aus Kiew. 170 Maisterwerke aus der Schatzkammer der Ukraine.* Wien, 1993. S.366, Kat.155.
- ⁴⁴ Зображення на рельєфі в палаці з Ніневії.
- ⁴⁵ *Клочко Л.С.* Знімні прикраси у скіфському костюмі... С. 91.
- ⁴⁶ *Ханенко Б.И., Ханенко В.Н.* Древности Приднепровья. К., 1889. Вып. II. С. 11. Табл. XXIX, 423; *Петренко* Указ соч. С. 26, табл. 16 (54).
- ⁴⁷ *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* ...Указ. соч. С. 239.
- ⁴⁸ *Петренко В.Г.* Указ. соч... С. 34.
- ⁴⁹ Там само. Табл. 22,2.
- ⁵⁰ Там само. Табл. 22,1
- ⁵¹ *Шапошникова О.Г.* Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1982 г. // НА ІА НАН України. 1982/3. С. 73;
- ⁵² *Клочко Л.С.* Про один скіфський звичай // Музейні читання: Тези доп. наук. конф. Музею історичних коштовностей України. Київ, грудень 1993 р. К., 1995. С. 21–23.
- ⁵³ *Зарайская Н.П., Привалов А.И.* Скифские памятники Шевченковского могильника // *Донецкий археологический сборник*. Донецк, 1992. Вып. 2. С. 138, 140. рис. 5 (26–27).
- ⁵⁴ *Bydlowsky*...Там само
- ⁵⁵ *Клочко Л.С.* Образ водоплавного птаха на декоративних елементах скіфського костюма // Музейні читання: Матер. наук. конф. «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». Київ, МІКУ, 9–11 листопада 2009 р. К., 2010. С. 64–65.
- ⁵⁶ *Петренко В.Г.* Указ. соч. С. 31, табл. 18, 2.
- ⁵⁷ *Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. М., 1981. С. 344, 365.
- ⁵⁸ *Чагаева В.Ю.* Образ птицы в наскальном искусстве Алтая (мифо-эпические и этнографические параллели). Новосибирск, 1999. С. 23.
- ⁵⁹ *Лесков О.М.* Скарби курганів Херсонщини. К., 1974. С. 62, рис. 51; *Петренко В.Г.* Указ. соч... С. 30. Принагідно, слід зазначити, що О.М. Лесков вважав, що в кургані № 38, пох. № 3 поблизу с. Любимівка (Херсонської обл.) було поховано чоловіка, хоча в могилі знайдено дві сережки у формі кораблика у комплекті з золотою плетеною гривною. Припущення виникло через те, що

при небіжчикові, крім названих знімних прикрас – сережок та плетеної гривни, була зброя: меч, два списи, вістря стріл, а також інші речі, властиві чоловікові: бронзовий казан, бронзовий черпак з ручкою у формі голови лебедя. Але треба відзначити, що серед предметів, покладених у могилу, були дзеркало та леки (*Клочко Л.С.* Образ водоплавного птаха на декоративних елементах скифського костюма // Музейні читання: Матеріали наук. конф. Музею історичних коштовностей України «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». Київ, 9–11 листопада 2009 р. К., 2010. С. 66).

- ⁶⁰ *Клочко Л.С.* Костюмы скифских амазонок // Восточноевропейские древности скифской эпохи. Воронеж, 2011.
- ⁶¹ *Бобринский А.А.* Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901 году // ИАК.1902. Вып. IV. С. 40. рис. 14.
- ⁶² *Фиалко Е.Е.* Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы Степной Скифии. К., 1991. С. 4–18.
- ⁶³ *Бессонова С.С.* Калачиковидные серьги и греко-варварские контакты VII – IV вв. до н.э. // Боспорские исследования. Вып. XVI. Симферополь-Керчь, 2007. С. 3–26.
- ⁶⁴ *Полин С.В.* Скифский Золотобалковский могильник V – I V вв. до н.э. на Херсонщине. Л., 2014. С. 76–88.